

دوفصلنامه علمی اندیشه مدیریت راهبردی (اندیشه مدیریت)، مقاله پژوهشی،
سال چهاردهم، شماره اول (پیاپی ۲۷)، بهار و تابستان ۱۳۹۹، صص. ۲۱۵-۲۳۴

شناسایی بازیگران غیررسمی تصویب خط‌مشی در ایران (مورد مطالعه مجلس شورای اسلامی ایران)

سعید شمس ذبیحی*

اعظم میرزمانی**

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۲/۲۰ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۱۰/۱۰

مقاله برای اصلاح به مدت ۲۷ روز نزد نویسنده (گان) بوده است.

چکیده

نظام سیاسی، متغیر بسیار مهمی است که بر خط‌مشی‌گذاری عمومی اثر می‌گذارد و آن را از یک کشور به کشور دیگر متفاوت می‌کند. اکثر قریب به اتفاق مطالعات موجود در مورد بازیگران مشارکت‌کننده در فرآیند خط‌مشی‌گذاری، مطالعاتی است که در نظام‌های دموکراتیک غربی انجام شده است. نظام سیاسی ایران یک نظام مردم‌سالاری دینی است و با نظام‌های دموکراتیک غربی تفاوت دارد. هدف از این تحقیق شناسایی بازیگران غیررسمی مرحله تصویب خط‌مشی در ایران بود. برای این منظور ابتدا با استفاده از تحلیل محتوای کمی صورتجلسات مجلس شورای اسلامی از فرودین ۱۳۹۵ تا فرودین ۱۳۹۷ و همچنین فیلم تلویزیونی خانه ملت از فرودین ۱۳۹۶ تا فرودین ۱۳۹۷، بازیگران غیررسمی مرحله تصویب خط‌مشی‌های عمومی شناسایی شدند و سپس با استفاده از تحلیل محتوای کیفی مصاحبه با ۵ نماینده و یکی از کارکنان مجلس، مهم‌ترین آنها شناسایی و نقش آنها بیان شد. یافته‌ها نشان داد که اولاً، در نظام مردم‌سالاری دینی نیز همانند کشورهای دموکراتیک غربی بخش خصوصی، کارگزاران منصوب بازیگران مهم غیررسمی تصویب خط‌مشی هستند؛ ثانیاً، در نظام مردم‌سالاری دینی ایران برخلاف کشورهای دموکراتیک غربی، آحاد شهروندان، دانشگاهیان و نظامیان بازیگران فرآیند تصویب خط‌مشی هستند.

واژگان کلیدی

خط‌مشی عمومی؛ فرآیند خط‌مشی‌گذاری عمومی؛ بازیگران خط‌مشی؛ نظام سیاسی؛ مردم‌سالاری.

saeed.shams@ut.ac.ir

* دانشجوی کارشناسی ارشد مدیریت دولتی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

mirzamani@ut.ac.ir

** استادیار دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

مقدمه

فرآیند و بازیگران خط‌مشی عمومی از یک کشور به کشور دیگر متفاوت است. خط‌مشی گذاری عمومی فرآیندی است که تحت تأثیر محیط و ویژگی‌های آن قرار می‌گیرد. به عبارت دیگر محیط خط‌مشی بر تعداد و نوع بازیگران مشارکت‌کننده در فرآیند آن اثر می‌گذارد. محیط شامل مشخصه‌های جغرافیایی، جمعیتی، نژادی و قومیتی، سیاسی، اقتصادی و... است. علاوه بر این در فرآیند خط‌مشی گذاری عمومی تعداد و نوع بازیگران از یک مرحله به مرحله دیگر متفاوت است. به عنوان مثال در مرحله دستورگذاری تعداد زیادی از بازیگران رسمی و غیررسمی مشارکت دارند، اما در مرحله تصویب و کسب مشروعیت تعداد بازیگران کاهش می‌یابد و تنها بازیگران رسمی باقی می‌مانند. (Anderson, 2014, pp. 37-39)

یکی از مهم‌ترین عوامل محیطی مؤثر بر بازیگران خط‌مشی گذاری عمومی، نظام سیاسی است. فلسفه و فرهنگ سیاسی، عامل تعیین‌کننده‌ای است که مشخص می‌کند چه کسانی اجازه مشارکت در فرآیند خط‌مشی گذاری عمومی را دارند و چه کسانی از مشروعیت لازم برای مشارکت در این فرآیند برخوردار نیستند. به عنوان مثال در نظام‌های دیکتاتوری بسیاری از بخش‌های جامعه اجازه مشارکت در فرآیند تصمیم‌گیری را ندارند و در نظام‌های دموکراتیک تمامی اقشار و آحاد مردم اجازه دارند در این فرآیند مشارکت کنند. اکثر قریب به اتفاق مطالعات موجود در مورد بازیگران مشارکت‌کننده در فرآیند خط‌مشی گذاری، مطالعاتی است که در نظام‌های دموکراتیک غربی انجام شده است. این مطالعات نشان می‌دهند چه کسانی در مراحل گوناگون فرآیند خط‌مشی گذاری عمومی مشارکت و هر یک چه نقشی را ایفا می‌کنند. به عنوان مثال افرما^۱ (۲۰۱۶) با مطالعه موردی پروژه ASP شرکت بوش ایتالیا^۲ نتیجه گرفت احزاب، بوروکرات‌ها، گروه‌های ذی‌نفوذ، گروه‌های عام‌المنفعه و کارشناسان در فرآیند تصمیم‌گیری شرکت دارند. مشارکت بازیگران باعث بهبود تصمیم‌گیری و کیفیت تصمیم‌ها می‌شود و عدم مشارکت آنها می‌تواند به شکست تصمیمات بیانجامد. هرمانس^۳ (۲۰۱۰) با تحلیل نقش و اثر بازیگران خط‌مشی (اتاق کشاورزی، اتاق تجارت و صنایع، والی استان، اتحادیه‌های آبیاری و چندین اداره دولتی مانند مسئولین محیط‌زیست، جنگل‌داری گردشگری و...) در ترکیه از

آنها خواست دیدگاه خود را در رابطه با مهم‌ترین مسائل مربوط به مدیریت حوضه رودخانه بیان کنند. کاپرال^۴ (۲۰۱۳) در رساله دکتری با عنوان «تجزیه و تحلیل بازیگران و گفتمان در اصطلاح قانون حرفه‌ای بهداشت شهر انتاریو^۵» به بررسی بازیگران غیررسمی خط‌مشی‌های دولتی پرداخت. باین حال تا جایی که محققان می‌دانند تاکنون هیچ تحقیقی در مورد بازیگران فرآیند خط‌مشی‌گذاری عمومی در نظام سیاسی ایران انجام نشده است. نظام سیاسی ایران یک نظام مردم‌سالاری اسلامی است (نجفی، موسی، یوسفی و بتول، ۱۳۹۷) و با نظام‌های دموکراتیک غربی تفاوت دارد (عباسی سرمد، رهبر قاضی، ۱۳۹۵، ص. ۱۴۱). در اصل هفتم قانون اساسی ایران آمده است که مجلس شورای اسلامی از جایگاه رفیعی برخوردار است؛ همچنین به فرموده امام خمینی (ره) بنیان‌گذار این نظام «مجلس در رأس امور است» (موسوی خمینی، ۱۳۸۹، ص. ۲۸۲). همان‌طور که گفته شد نظام مردم‌سالاری اسلامی با نظام‌های دموکراتیک غربی تفاوت دارد؛ به‌عنوان مثال در نظام دموکراسی غربی، جامعه مقدم بر قانون است؛ ولی در نظام اسلامی، قانون مقدم بر جامعه است. در نظام دموکراتیک غربی، قانون مولود تفکر اندیشه‌وران جامعه است و از آداب و رسوم و اندیشه‌های بشری آنان گرفته می‌شود، اما در نظام اسلامی محور تقنین، وحی الهی است و قانون برگرفته از قرآن و عترت طاهرین (ع) است و حاکم اسلامی براساس این قانون کشور را اداره می‌کند. در نظام دموکراتیک غربی، حکومت وکیل مردم است و سمت خود را از مردم دریافت می‌کند، اما حاکم اسلامی سمت خود را از خداوند و اولیاء او یعنی پیامبر اکرم و امام معصوم (ع) دریافت نموده، منصوب از سوی آن بزرگان، و سرپرست و ولی جامعه است (جوادی آملی، ۱۳۸۱، صص. ۸۷-۸۸، ۹۱، ۲۱۲-۲۱۰، ۵۱۳).

تفاوت نظام سیاسی ایران با نظام‌های دموکراتیک غربی این سؤال را مطرح می‌کند که چه بازیگرانی در فرآیند خط‌مشی‌گذاری این کشور مشارکت دارند. تا جایی که محققان می‌دانند اکثر تحقیقات ایرانی انجام شده در این زمینه با مفروض گرفتن گروه‌های ذی‌نفع به‌عنوان یکی از بازیگران فرآیند خط‌مشی عمومی در ایران تلاش می‌کنند تا تأثیر این گروه‌ها را بر سازمان‌های خط‌مشی‌گذار تبیین کنند (صمدی، ۱۳۹۵؛ گلدار، ۱۳۹۶؛ قاسمی، ۱۳۸۸). تحقیق حاضر برای پرکردن این خلاء پژوهشی، با روش تحلیل محتوا

مرحله تصویب خط‌مشی در مجلس شورای اسلامی جمهوری اسلامی ایران را بررسی کرد تا به این سؤال پاسخ دهد که در نظام مردم‌سالاری اسلامی چه بازیگرانی غیررسمی در فرآیند تصویب خط‌مشی‌ها مشارکت دارند؟ بازیگران غیررسمی بازیگرانی هستند که از طریق نمایندگان مردم در فرآیند تصویب قوانین ملی مشارکت می‌کنند. آنها تلاش می‌کنند تا با استفاده از انواع روش‌ها از جمله مذاکره^۶، متقاعد کردن^۷، چانه‌زنی^۸ و باج‌دادن^۹ تلاش می‌کنند تا بر خط‌مشی‌گذار اثر گذاشته و آنچه را که می‌خواهند تصویب و آنچه را نمی‌خواهند از دستور کار خارج کنند (Anderson, 2014, p. 59).

بخش‌های آتی مقاله به ترتیب عبارتند از ادبیات موضوع، روش تحقیق و بحث و تحلیل است.

۱. ادبیات تحقیق

۱-۱. مدل فرآیند خط‌مشی

تعاریف متفاوتی برای خط‌مشی ارائه شده است (الوانی، ۱۳۹۱، ص. ۱۱؛ دانش‌فرد، ۱۳۹۵، ص. ۱۶)، اما به‌طور کلی می‌توان گفت خط‌مشی تصمیمات دولت برای حل یک موضوع یا مسأله عمومی است (Sabatier, 1998, pp. 98-130).

جنکینس^{۱۰} (۱۹۹۴) خط‌مشی را مجموعه تصمیمات بین بازیگران و یا گروه‌هایی از بازیگران سیاسی می‌داند، که اهداف و همچنین روش دستیابی به آنها در شرایط خاص را فراهم می‌سازد، به شرط آنکه در چارچوب اختیارات قانونی بازیگران اتخاذ شده باشد. خط‌مشی یک تصمیم انفرادی نیست بلکه عملی است که با حضور جمعی از بازیگران شکل می‌گیرد که طبق قانون از مشروعیت لازم برای دخالت در خط‌مشی برخوردارند.

مدل‌های گوناگونی برای ساده‌سازی و فهم فرآیند خط‌مشی گذاری عمومی ارائه شده است (تیسن و واکر^{۱۱}، ۱۳۹۵). یکی از این مدل‌ها که بیشترین کاربرد را دارد، «مدل فرآیندی» است. این مدل اولین بار توسط لاسول^{۱۲} در سال ۱۹۵۶ میلادی مطرح شد (فیسک^{۱۳}، ۱۳۸۶، صص. ۱۰-۱۱). این مدل فرآیند خط‌مشی گذاری عمومی را به چند مرحله تقسیم و هر مرحله را به‌صورت جداگانه بررسی می‌کند. این مراحل عبارتند از

شناسایی مسئله عمومی و دستور گذاری، طراحی، تصویب، اجرا، ارزیابی، اصلاح، خاتمه یا تغییر (Ferretti, Pluchinotta & Tsoukiàs, 2018).

۲-۱. بازیگران خط‌مشی

هر خط‌مشی عمومی ماحصل همکاری تعداد زیادی از بازیگران است (دانایی فرد، ۱۳۹۵، ص. ۵۸). به نظر اندرسون^{۱۴} (۲۰۱۴) و هاوالت، رامش و پرل^{۱۵} (۱۳۹۵) بازیگران فرآیند خط‌مشی عمومی به دو دسته رسمی و غیررسمی تقسیم می‌شوند.

۱-۲-۱. بازیگران رسمی

بازیگران رسمی، بازیگرانی هستند که از قدرت و مشروعیت قانونی برای مشارکت در فرایند خط‌مشی گذاری عمومی برخوردارند (Aminuzzaman, 2013, p. 60). در نظام‌های سیاسی مردم‌سالار (شکیبامقدم، ۱۳۹۱، ص. ۴۰)، قدرت میان سه قوه مجریه، قضائیه و مقننه تقسیم می‌شود (متسکیو^{۱۶}، ۱۳۳۴؛ چیتگران، ۱۳۹۷، ص. ۱۲۲). و مقامات رسمی زیادی در شکل‌دهی خط‌مشی گذاری عمومی نقش‌آفرینی می‌کنند (الوانی، ۱۳۹۱، ص. ۱۱۱). این مقامات عبارتند از قانون‌گذاران، مجریان، قضات (Anderson, 2014, p. 60). قانون‌گذاران نقش‌های گوناگونی را در این فرایند ایفا می‌کنند که بررسی مسائل و مشکلات عمومی و راه‌حل‌های پیشنهادی هیأت دولت برای آنها (دانش فرد، ۱۳۹۵، ص. ۱۵۵) و تصویب خط‌مشی از جمله آنهاست. همچنین مجلس به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم مسئول نظارت بر نحوه اجرای قوانین و خط‌مشی‌های تصویب‌شده است. قانون‌گذاران وظیفه دارند خط‌مشی را در سیستم سیاسی شکل بدهند. بیشتر تمرکز آنها بر گروه‌های ذی‌نفع و دیگر بازیگران برجسته است و توجه کمی به شهروندان دارند (Anderson, 2014, pp. 45-46). مجریان، از بازیگران کلیدی فرایند خط‌مشی گذاری عمومی هستند. قدرت آنها از توانایی ارائه پیشنهاد قانون به قوه مقننه و آزادی عمل آنها در اجرای مصوبات مجلس نشأت می‌گیرد. علاوه بر این امتیازات ویژه، آنها از منابع دیگری چون بوروکراسی و تولید و کنترل اطلاعات نیز برخوردارند که قدرتشان را تقویت می‌کند. شاید تصور عامه این باشد که قضات دخالت چندانی در فرایند خط‌مشی گذاری عمومی ندارند. اما در کشورهایی چون آمریکا، قضات و دادگاه‌ها نقش مهمی را در

شکل‌گیری خط‌مشی عمومی ایفا می‌کنند. در این کشور دادگاه‌ها مشروعیت فعالیت‌های انجام‌شده توسط قانون‌گذاران و مجریان را تعیین می‌کنند. اگر قانون‌گذاران قانونی را تصویب کنند که در تضاد با قانون اساسی است، قضات آن را باطل اعلام می‌کنند. همچنین آنها قوانین نامشخص و مبهم را تفسیر می‌کنند و به تعارضات موجود در مورد تفسیر قانون رسیدگی می‌کنند. لازم به ذکر است که بازیگران رسمی به‌صورت معناداری تحت تأثیر سایر بازیگران خط‌مشی قرار می‌گیرند.

۱-۲-۲. بازیگران غیررسمی

بازیگران غیررسمی، بازیگرانی هستند که از مشروعیت قانونی برای مشارکت در فرایند خط‌مشی‌گذاری عمومی برخوردار نیستند، اما از طریق چانه‌زنی، کمک‌های مالی و معنوی، دادن اطلاعات، مشاوره‌های تخصصی و... در این فرایند مشارکت می‌کنند و بر بازیگران رسمی خط‌مشی اثر می‌گذارند (الوانی، ۱۳۹۱، ص. ۱۰۵؛ هاوالت، رامش و پرل، ۱۳۹۵، ص. ۱۱۳). آنها می‌توانند نقش‌های مثبت و یا منفی را ایفا کنند. نقش‌های مثبت شامل بیان خواسته‌ها و انتظارات عمومی، تدوین دستور کار برای خط‌مشی‌گذاری، کنترل و نظارت، تجزیه و تحلیل مسائل عمومی و بیان خواسته‌های گروه‌های فاقد نماینده است. نقش‌های منفی شامل ایجاد نابرابری و تبعیض سیاسی، ترجیح منافع خاص گروهی بر منافع عمومی و استفاده از قدرت وتو است (ربیعی و گیوریان، ۱۳۸۴، ص. ۵۸).

کسب‌وکارها، شهروندان، احزاب، کارگزاران منتصب، رسانه‌ها، سازمان‌های خصوصی، دانشگاه‌ها و نظام‌ها و رژیم‌های بین‌المللی از جمله بازیگران غیررسمی هستند که سعی می‌کنند بر فرایند خط‌مشی‌گذاری عمومی اثر بگذارند (هاوالت، رامش و پرل، ۱۳۹۵، صص. ۱۱۱-۱۴۰؛ قلی‌پور، ۱۳۹۶، ص. ۱۲۹؛ الوانی، ۱۳۹۱، ص. ۱۸۳).

کسب‌وکارها از قدرتمندترین گروه‌های ذی‌نفع هستند. در ایران بازاریان تحت تأثیر عواملی چون پول و سرمایه (کمالی، ۱۳۸۷؛ آبراهامیان^{۱۷}، ۱۳۷۶؛ سبزه‌ای، ۱۳۸۹) در برابر دولت از قدرت زیادی برخوردارند. به‌عنوان نمونه به نظر لمیتون در سده‌های میانه، دولت‌های ایران به‌قدری به بازار وابسته بوده‌اند که در برخی از موارد دچار به‌منصب وزارت می‌رسیدند (آبراهامیان، ۱۳۷۶، ص. ۱۱۲؛ سبزه‌ای، ۱۳۸۹، ص. ۵۸). قدرت کسب‌وکارها از مالکیت ابزار نشأت می‌گیرد. به‌بیان‌دیگر، آنها به دلیل برخورداری از منابع

مالی، سیاست‌مداران را وادار می‌کنند که به منافعشان توجه کنند. (هاولت، رامش و پرل، ۱۳۹۵، ص. ۱۲۴)

کارگران به‌ویژه در برخی از کشورهای غربی، بازیگران غیررسمی مهم فرایند خط‌مشی‌گذاری عمومی هستند. با اینکه آنها از نظر قدرت و منابع به پای گروه کسب‌وکار نمی‌رسند، ولی می‌توان ادعا کرد که از قدرتمندترین بازیگران به‌شمار می‌آیند. در واقع نیروی کار، حتی در سطح کوچک نیز، در جمع خط‌مشی‌گذاران وزنه سنگینی به حساب می‌آید. معمولاً اتحادیه‌های کارگری از طریق چانه‌زنی بر خط‌مشی‌های عمومی اثر می‌گذارند. (هاولت، رامش و پرل، ۱۳۹۵، ص. ۱۲۷).

آحاد مردم بازیگران مهمی در فرایند خط‌مشی‌گذاری عمومی نیستند. باین‌حال در برخی از موارد و در برخی از کشورها می‌توانند به‌صورت مستقیم در تصمیم‌گیری‌ها شرکت کنند. به‌عنوان مثال در سوئیس و برخی از ایالت‌های آمریکا، شهروندان می‌توانند مستقیماً یک خط‌مشی را آغاز نمایند و به‌صورت مستقیم درباره آن رأی دهند و آن را به قانون تبدیل کنند (Anderson, 2014, p. 68).

احزاب از جمله بازیگران غیررسمی فرایند خط‌مشی‌گذاری عمومی هستند. در جوامع مدرن وظیفه احزاب سیاسی، جذب مردم به سمت انتخابات است، برخی مانند دوورژه^{۱۸} معتقد هستند که پیدایش احزاب منوط به نظام‌های مردم‌سالار است (سالمی، ۱۳۸۶، ص. ۴۴). احزاب پیروز می‌توانند از طریق اعضای خود بر خط‌مشی عمومی اثر بگذارند. معمولاً تصمیمات و فعالیت‌های رئیس‌جمهور، نمایندگان و سایر مقامات سیاسی، در راستای مواضع سیاسی حزبشان است. با تأمل بر آنکه غالباً اعضای یک حزب در فرایند خط‌مشی‌گذاری عمومی نسبت به مرامنامه رسمی حزب بی‌توجه‌اند (Anderson, 2014, p. 63)

یکی دیگر از بازیگران غیررسمی، کارگزاران منصوب یعنی مستخدمین و کارمندان دولت هستند (Popoola, 2016, p. 50). در نظام‌های دموکراتیک فرض بر آن است که این کارمندان صرفاً مجری تصمیمات بازیگران رسمی هستند و به آنها کمک می‌کنند تا تصمیمات خود را اجرا کنند. اما واقعیت آن است که آنها نقش بسیار مهمی را در فرایند خط‌مشی‌گذاری عمومی ایفا می‌کنند که بسیار فراتر از آن چیزی است که می‌توان تصور

نمود. عواملی چون طراحی و اجرای خط‌مشی، مهارت و تخصص، آزادی عمل، دائمی بودن، و دسترسی به اطلاعات سبب شده کارگزاران منصوب بازیگران کلیدی فرایند خط‌مشی گذاری عمومی شوند (هاولت، رامش و پرل، ۱۳۹۵، ص. ۱۱۱).

دانشگاه‌ها به طرق گوناگونی در فرایند خط‌مشی گذاری عمومی مشارکت می‌کنند. برخی از آنها مراکز سیاست پژوهی دارند و به مطالعه خط‌مشی و ارزیابی مسائل ملی می‌پردازند. بسیاری از دانشگاهیان به صورت مستقل در فرایند خط‌مشی گذاری عمومی مشارکت و دیدگاه‌ها و نظرات فلسفی خود را ارائه می‌کنند. سازمان‌های تحقیقاتی یا کانون‌های تفکر نیز از دیگر بازیگران خط‌مشی محسوب می‌شوند. در این سازمان‌ها کارمندان تمام‌وقتی حضور دارند که تحلیل‌گر خط‌مشی و یا سیاست پژوه هستند. برخی از این افراد مقامات سابق دولتی هستند که امید دارند در آینده به قدرت برسند. این افراد مطالعات و گزارش‌های خود در مورد مسائل، بدیل‌ها، آثار و پیامدهای خط‌مشی عمومی را فراهم می‌کنند (Anderson, 2014, p. 67؛ هاولت، رامش و پرل، ۱۳۹۵، ص. ۱۱۵).

رسانه‌ها (رادیو، تلویزیون، روزنامه، کتاب، فیلم و...) از دیگر بازیگران مهم فرایند خط‌مشی گذاری هستند. رسانه‌ها، به‌ویژه روزنامه‌نگاران و خبرنگاران بازیگران مهم مرحله دستورگذاری هستند و عمیقاً بر اولویت‌های دولت و جامعه در مورد مشکلات عمومی تأثیرگذار هستند (Anderson, 2014, p. 67؛ هاولت، رامش و پرل، ۱۳۹۵، ص. ۱۱۵).

آنها با انتخاب موضوعات خبری و استفاده از واژه‌ها افکار عمومی را جهت می‌دهند و از این طریق در فرایند خط‌مشی گذاری عمومی مشارکت می‌کنند (رضایی، ۱۳۹۲، ص. ۴۷). مدیران خبر با تصمیم‌گیری در مورد اینکه چه موضوعی ارزش خبری دارد و موضوعی فاقد ارزش خبری است، سرنخ‌هایی را درباره اهمیت مسأله و شخصیت‌های رویدادها برای مخاطبان عمومی خود فراهم می‌کنند. رسانه‌ها بر نحوه درک مشکلات عمومی، پذیرش و یا عدم‌پذیرش راهکارهای آنها اثر می‌گذارند (Anderson, 2014, p. 67؛ هاولت، رامش و پرل، ۱۳۹۵، ص. ۱۱۵).

انتظار می‌رود در نظام جمهوری اسلامی ایران نیز مانند دیگر نظام‌های مردم‌سالار، بازیگران بسیاری در فرایند خط‌مشی گذاری عمومی مشارکت کنند. از این رو تحقیق حاضر

تلاش کرد بازیگران غیررسمی مرحله تصویب این فرایند را شناسایی و نقش آنها را بیان کند.

۲. روش پژوهش

تحقیق حاضر برای شناسایی بازیگران غیررسمی مرحله اتخاذ خط‌مشی‌های عمومی و آشنایی با نقش آنها از دو روش تحلیل محتوای کمی و کیفی استفاده کرد. لازم به ذکر است که در این تحقیق، از میان انبوه بازیگران غیررسمی مرحله تصویب، فقط بازیگرانی مطالعه شدند که به مجلس رفت‌وآمد داشتند.

بدین‌منظور در گام اول از روش تحلیل محتوای کمی برای تحلیل دستورجلسات مجلس شورای اسلامی و برنامه تلویزیونی «خانه ملت»^{۱۹} استفاده شد. در روش تحلیل محتوای کمی با این پیش‌فرض که فراوانی بیشتر یک واحد تحلیل (واژه، اصطلاح، مضمون و ...) نشان‌دهنده اهمیت و جایگاه آن در تحقیق است، فراوانی یک واحد تحلیل در متن شمارش می‌شود (رضایی، ۱۳۹۲، ص. ۲۰). در گام دوم، داده‌های حاصل از مصاحبه (با ۵ نفر از نمایندگان و یکی از کارکنان مجلس) با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی تحلیل شد. تحلیل محتوای کیفی برای توصیف تجارب افراد و احساسات درونی آنها استفاده می‌شود (ضیغمی، باقری تسامی، حق‌دوست و باورنیک، ۱۳۸۷، ص. ۴۲). مراحل تحلیل محتوا کیفی عبارتند از مشخص کردن مسأله پژوهش؛ تدوین سؤالات و اهداف؛ تعریف و مشخص کردن متغیرها؛ نمونه‌گیری و انتخاب واحدهای تحلیل و زمینه؛ کدگذاری و مقوله‌بندی؛ تحلیل و استنباط نتایج و گزارش (مؤمنی‌راد، علی‌آبادی، فردانش و مزینی، ۱۳۹۲، ص. ۱۹۹).

در تحلیل محتوای کمی نام و فراوانی بازیگران مورد اشاره در دستور جلسات مجلس (در بازه زمانی فروردین ۱۳۹۵ تا فروردین ۱۳۹۷) و فیلم «خانه ملت» (در بازه زمانی فروردین ۱۳۹۶ تا فروردین ۱۳۹۷) با استفاده از نرم‌افزار مکس کیودا^{۲۰} کدگذاری شد. شیوه کدگذاری بدین‌صورت بود که در ابتدا با استفاده از ادبیات تحقیق از یک‌سو و قانون اساسی ایران از سوی دیگر بازیگرانی (شرکت، سازمان، فرد، گروه و...) که جز بازیگران رسمی نبودند، به‌عنوان کد در نرم‌افزار مکس کیودا کدگذاری شدند. سپس با کمک ادبیات تحقیق، کدها در قالب مفاهیم و مقوله‌ها گروه‌بندی شدند.

در تحلیل محتوای کیفی، مصاحبه‌شوندگان با استفاده از روش نمونه‌گیری «گلوله‌برفی»^{۲۱} شناسایی شدند. نمونه‌گیری گلوله‌برفی، زمانی استفاده می‌شود که دسترسی به افراد برخوردار از ویژگی‌های موردنظر محقق، دشوار باشد (نادری فر، گلی و قلجانی، ۱۳۹۶، ص. ۱۷۲). در این روش، ابتدا یک یا چند نفر با ویژگی‌های موردنظر انتخاب می‌شوند و سپس از آنان درخواست می‌شود تا افراد برخوردار از ویژگی‌های مشابه با خود را معرفی کنند. نمونه‌گیری تا زمانی ادامه می‌یابد که اشباع ایجاد شود، یعنی دیگر داده جدیدی به دست نیابد (نادری فر، گلی و قلجانی، ۱۳۹۶، ص. ۱۷۲). پس از شش مصاحبه (پنج مصاحبه با نمایندگان مجلس و یک مصاحبه با یکی از کارکنان معاونت مجلس شورای اسلامی) اشباع حاصل شد.

جدول (۱): نام و مشخصات نمایندگان مصاحبه شده

کد	سن	جنسیت	سطح تحصیلات
P1	1330	مرد	مهندسی کشاورزی
P2	1352	مرد	کارشناس ارشد مدیریت آموزش
P3	1347	مرد	دکتری حسابداری
P4	1356	مرد	دکترای تخصصی روانشناسی
P5	1352	مرد	کارشناس ارشد حقوق ثبتی
P6	1346	مرد	دکتری علوم اقتصادی

مصاحبه نیمه ساختاریافته و شامل ۲ سؤال کلی بود:

۱. چه گروه، افراد و سازمان‌هایی در مجلس با نمایندگان دیدار می‌کنند و معمولاً چه درخواست‌هایی را مطرح می‌کنند؟
۲. چه افراد، گروه‌ها و سازمان‌هایی در برنامه هفتگی نمایندگان و جلسات کمیسیون‌ها دائماً حضور دارند و دلیل حضورشان چیست؟

تحقیق حاضر برای اطمینان از کیفیت تحقیق و براساس دیدگاه ین^{۲۲} (۲۰۰۹)، لینکلن و گوبا^{۲۳} (میرزمانی، ۱۳۹۵، صص. ۱۷-۱۸؛ Bryman, 2001, p. 272؛ ساروخانی، ۱۳۸۳،

ص. ۲۸۹) از چند شاخص استفاده کرد. اولاً داده‌ها از چند منبع (دستور جلسات، فیلم و مصاحبه) به دست آمد؛ ثانیاً در تحلیل محتوای کمی از روش آزمون مجدد هولستی برای به دست آوردن پایایی استفاده شد. بدین ترتیب که ۳۰ درصد از کدها به قرعه و با استفاده از رابطه زیر توسط فرد دیگری کدگذاری شد. در این رابطه تعداد کدها (N) و توافق دو کد (m) و ضریب توافق کدگذاران ۹۲ درصد بود:

$$C.R^2 = \frac{m * 2}{N1 + N2} \quad \text{رابطه (۱):}$$

ثالثاً واحد تحلیل جمله بود؛ رابعاً در تحلیل محتوای کیفی کدگذاری توسط دو نفر از محققان به صورت جداگانه انجام شد. کدهای نهایی از طریق بحث و بررسی و در رفت و برگشت میان آنها مشخص شد.

۳. یافته‌های پژوهش

یافته‌های این تحقیق نشان داد که از فروردین ۱۳۹۶ تا فروردین ۱۳۹۷، ۵۷۱ بازیگر در فرآیند تصویب نزدیک به ۱۲۸۵ قانون و اصلاحیه قانون مشارکت کردند که قانون حمایت از هنرمندان، استادکاران و فعالان صنایع دستی، قانون عضویت رئیس سازمان پدافند غیرعامل کشور در برخی از شوراهای عالی، قانون حمایت از توسعه و ایجاد اشتغال پایدار در مناطق روستایی و عشایری، و تقیح قوانین مالیاتی از جمله آنها بود. براساس یافته‌های این تحقیق مؤثرترین بازیگر غیررسمی فرآیند تصویب خط‌مشی در ایران بخش خصوصی به طور عام و اصناف و اتاق‌ها به طور خاص است. پس از کسب و کارها، کارگزاران منصوب اثرگذارترین گروه مراجعه‌کننده به نمایندگان مجلس شورای اسلامی هستند. آنها به سه دلیل در مجلس حضور پیدا می‌کنند: چانه‌زنی درباره افزایش منابع مالی؛ ارائه مشاوره به نمایندگان مجلس در مواقعی که آنها می‌خواهند قانونی را به صحن علنی مجلس ببرند؛ و توضیح در مورد عملکرد سازمان متبوع خود. شهروندان بر تصویب خط‌مشی در ایران اثر دارند. آنها در دفاتر ملاقات با نمایندگان ملاقات می‌کنند. دلیل اصلی ملاقات آنها برطرف کردن نیازها و طرح درخواست‌های شخصی خودشان است. دانشگاهیان و متخصصان بیشتر به عنوان مشاور در مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی حضور دارند. این گروه در مرحله تصمیم‌گیری، انتخاب راه‌حل و مسأله‌یابی

بیشترین تأثیر را دارند. از دیگر گروه‌هایی که سعی می‌کنند بر تصویب خط‌مشی اثر بگذارد نهادهای عمومی هستند. نیروی کار از بازیگران اثرگذار بر تصویب خط‌مشی است.

جدول (۲): نمونه‌ای از تحلیل محتوای کمی بازیگران غیررسمی

مقوله‌های اصلی	زیر مقوله‌ها	فراوانی
کسب‌وکار	اصناف	۷۴
	اتاق‌ها	۶۳
کارگزاران منصوب	سازمان‌های مربوط به بودجه (مانند سازمان برنامه‌و بودجه، رئیس سازمان مالیاتی و...)	۶۹
	کارمندان و کارکنان دولت	۵۶
	مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی	۱۸
شهروندان	اعتراضات و شکوائیه‌های مردمی	۴۱
	مردم	۳۷

منبع: یافته‌های تحقیق

جدول (۳): نمونه‌ای از تحلیل محتوای کیفی بازیگران غیررسمی

مقوله	مفهوم	منبع	کد
شهروندان	آحاد مردم	Q3,Q5,Q3,Q2,Q3 .Q2,Q2,Q3,Q2	مردم
	دانشجویان	Q2	دانشجویان برای اثرگذاری بر نمایندگان با آنها دیدار می‌کنند.
بخش خصوصی		Q2,Q3,Q2,Q2,Q3 .Q11,Q2,Q2	کشاورزان جهت تأثیرگذاری بر نمایندگان در دفاتر حضور پیدا می‌کنند.
کارگزاران منصوب	کارکنان دولت	Q2,Q3,Q2 .Q6,Q6	حضور کارکنان دولت برای تأثیرگذاری بر نمایندگان.
	سازمان‌های دولتی	Q6,Q2,Q3 .Q5,Q6	سازمان‌های دولتی به‌عنوان مشاوره حضور دارند.

منبع: یافته‌های تحقیق

۴. بحث و تحلیل

نظام سیاسی، متغیر بسیار مهمی است که بر بازیگران خط‌مشی گذاری عمومی اثر می‌گذارد. اکثر قریب به اتفاق مطالعات موجود در مورد بازیگران خط‌مشی، مطالعاتی است که در نظام‌های دموکراتیک غربی انجام شده است. مزیت این تحقیق در آن است که برای اولین بار بازیگران خط‌مشی را در نظام مردم‌سالاری دینی بررسی می‌کند.

مطالعه بازیگران غیررسمی مرحله تصویب خط‌مشی در نظام جمهوری اسلامی ایران نشان داد که: (۱) مؤثرترین بازیگر غیررسمی فرآیند تصویب خط‌مشی در ایران بخش خصوصی به‌طور عام و اصناف و اتاق‌ها به‌طور خاص است. این یافته همسو با یافته‌های اندرسون (۲۰۱۴) است. نمایندگان بخش کسب‌وکار در مرحله مسأله‌یابی حضور دارند و با طرح مسائل و یا ارائه راه‌کار به نمایندگان مجلس آنان را تحت تأثیر قرار می‌دهند. آنها به‌مثابه مطلع در کمیسیون‌ها و کارگروه‌های مجلس حضور می‌یابند و در وضع قوانین صنفی، به نمایندگان مجلس کمک می‌کنند. همچنین آنها با حضور در مجلس و ملاقات با نمایندگان، خواسته‌ها و شکوایه‌های خود را مطرح و نمایندگان را مجاب می‌کنند تا به درخواست‌های آنها رسیدگی کنند. (۲) پس از کسب‌وکارها، کارگزاران منصوب اثرگذارترین گروه مراجعه‌کننده به نمایندگان مجلس شورای اسلامی هستند. آنها برای چانه‌زنی درباره افزایش منابع مالی، ارائه مشاوره و توضیح عملکرد سازمان مربوطه با نمایندگان مجلس ملاقات می‌کنند. این یافته همسو با یافته‌های اندرسون (۲۰۱۴) و هاوالت، رامش و پرل (۱۳۹۵) است که نشان دادند کارگزاران منصوب یکی از مهم‌ترین بازیگران خط‌مشی هستند که در تمامی مراحل خط‌مشی از جمله تصویب نقش مهمی را ایفا می‌کنند. همچنین آنها به‌مثابه مشاور در جلسات کمیسیون‌ها و کارگروه‌های مجلس شرکت می‌کنند. لازم به ذکر است که براساس ادبیات موجود که عمدتاً مربوط به کشورهای لیبرال و لیبرال دموکرات است، در کارگروه‌ها و کمیسیون‌های مجلس نقش بخش خصوصی کمتر از نقش کارمندان دولت است، اما در ایران نقش بخش خصوصی پررنگ‌تر از نقش کارمندان دولت است. این یافته همسو با فرهنگ سیاسی ایران است. در تاریخ ایران از زمان صفویه دیوان‌سالاران و بازاریان از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بودند (آبراهامیان، ۱۳۷۶، ص. ۱۱۲). (۳) آحاد شهروندان می‌توانند بر فرآیند تصویب خط‌مشی

اثر بگذارند. آنها به دلایل گوناگونی با نمایندگان مجلس ملاقات می‌کنند که مهم‌ترین آنها برطرف کردن نیازها و طرح درخواست‌های شخصی خودشان است. در برخی از موارد این نیازها و درخواست‌های شخصی منجر به تصویب یک خط‌مشی می‌شود. در مواردی نیز مردم برای طرح یک مسأله عمومی با نمایندگان ملاقات می‌کنند. گاهی نیز آنها برای گله و شکایت از سازمان‌های دولتی با نمایندگان مجلس ملاقات می‌کنند. تاجایی‌که محققان می‌دانند در ادبیات خط‌مشی که عمدتاً مربوط به جوامع غربی به‌ویژه آمریکا و اروپاست، این نحوه حضور و ملاقات فردی مردم با نمایندگان مجلس گزارش نشده است. (۴) دانشگاهیان و متخصصان بیشتر به‌عنوان مشاور در مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی حضور دارند و بر تصمیم‌گیری و انتخاب راه‌حل اثر می‌گذارند. این یافته مغایر با یافته‌های اندرسون (۲۰۱۴) است. زیرا به نظر او دانشگاهیان جزء بازیگران مرحله تصویب خط‌مشی نیستند. براساس ادبیات خط‌مشی، نوشتن و انتشار مقالات علمی یکی از راه‌های متداول اثرگذاری دانشگاهیان بر فرایند خط‌مشی‌گذاری عمومی است. بااین‌حال، دانشگاهیان و متخصصان ایرانی می‌توانند نظرات و دیدگاه‌های خود را در قالب جزوه و گزارش، به‌صورت مستقیم و پیش از رأی‌گیری درباره یک خط‌مشی خاص، در اختیار نمایندگان مجلس قرار دهند و بدین ترتیب در مرحله تصمیم‌گیری ایفای نقش کنند. (۵) نهادهای عمومی یکی دیگر از بازیگران غیررسمی تصویب خط‌مشی در ایران هستند. منظور ما از نهاد عمومی، نهادی است که از بودجه دولتی برخوردار است، اما زیر نظر هیچ‌یک از قوای سه‌گانه (مقننه، مجریه، قضائیه) نیست، بلکه به‌صورت مستقیم زیر نظر مقام معظم رهبری فعالیت می‌کند. یکی از این نهادهای عمومی، که در مرحله تصویب خط‌مشی نقش‌آفرینی می‌کند، نیروی نظامی است. تاجایی‌که محققان می‌دانند تاکنون در ادبیات خط‌مشی هیچ اشاره‌ای به نقش نیروهای نظامی در فرایند خط‌مشی‌گذاری عمومی نشده است. (۶) یکی دیگر از بازیگران غیررسمی مرحله تصویب، نیروی کار است. این گروه به‌واسطه تجمعات اعتراضی و یا ملاقات گروهی با نمایندگان مجلس و یا حتی حضور در صحن علنی مجلس نیازها و مسائل خود را مطرح می‌کند و بر تصویب خط‌مشی عمومی اثر می‌گذارد.

پیامد تئوریک این تحقیق این بود که نشان داد نظام سیاسی متغیر مهمی است که بر تعداد و نقش بازیگران فرآیند خط‌مشی عمومی تأثیر می‌گذارد. پیشتر، هاوالت، رامش و پرل (۱۳۹۵) بر نقش نظام سیاسی در دستورگذاری تأکید کرده بودند. این تحقیق نشان داد که نظام سیاسی بر بازیگران غیررسمی مرحله تصویب نیز اثر می‌گذارد. نظام سیاسی ایران، نظام مردم‌سالاری دینی است. بسیاری از عناصر این نظام به‌ویژه ساختارها و فرآیندهای تهیه و تصویب خط‌مشی عمومی، کپی‌برداری کاملی از نظام‌های دموکراتیک غربی است. با این حال در این نظام، برخلاف نظام‌های غربی، آحاد مردم، دانشگاهیان و نظامیان بازیگران مرحله تصویب خط‌مشی عمومی هستند. پیامد عملی این تحقیق این بود که نشان داد در نظام سیاسی ایران کارکنان و مدیران مرتبط با خط‌مشی باید به نقش آحاد شهروندان و نظامیان در فرآیند تصویب توجه کنند. آنها باید در هر خط‌مشی هزینه‌ها و منافع این دو بازیگر را شناسایی کرده، مدیریت کنند.

نتیجه‌گیری و پیشنهاد

نظام سیاسی، متغیر بسیار مهمی است که بر فرآیند و بازیگران خط‌مشی‌گذاری عمومی اثر می‌گذارد. اکثر قریب به اتفاق مطالعات موجود در مورد بازیگران خط‌مشی، مطالعاتی هستند که در نظام‌های دموکراتیک غربی انجام شده‌اند. این تحقیق بازیگران مرحله تصویب خط‌مشی‌گذاری عمومی را در نظام مردم‌سالاری دینی بررسی کرد. با تأمل بر آنکه از میان انبوه بازیگران غیررسمی این مرحله، فقط آنهایی را مطالعه کرد که به مجلس رفت‌وآمد داشتند.

این مطالعه نشان داد که اولاً در نظام مردم‌سالاری دینی نیز همانند کشورهای دموکراتیک غربی بخش خصوصی و کارگزاران منصوب بازیگران مهم غیررسمی تصویب خط‌مشی هستند. ثانیاً، در نظام مردم‌سالاری دینی برخلاف کشورهای دموکراتیک غربی، آحاد شهروندان، دانشگاهیان و نظامیان بازیگران غیررسمی فرآیند تصویب خط‌مشی هستند. در نظام‌های دموکراتیک غربی آحاد مردم به‌صورت فردی به نمایندگان مجلس مراجعه نمی‌کنند، بلکه در قالب گروه‌های ذینفع در این فرآیند شرکت می‌کنند. اما در ایران هر فرد می‌تواند با نماینده مجلس ملاقات و به‌صورت غیررسمی در فرآیند تصویب

خط‌مشی شرکت کند. پیامد تئوریکی این تحقیق این بود که نشان داد نظام سیاسی، متغیر مهمی است که بر تعداد و نقش بازیگران فرآیند خط‌مشی عمومی تأثیر می‌گذارد. تحقیق حاضر حداقل از دو محدودیت رنج می‌برد. محدودیت اول دسترسی به نمایندگان مجلس بود. باین‌حال، یکی از محققان توانست تا حدی این مشکل را برطرف و با چند نماینده مصاحبه کند. پیشنهاد می‌شود این تحقیق با تعداد بیشتری از نمایندگان مجلس تکرار شود تا امکان تعمیم‌یافته‌ها فراهم شود. محدودیت دوم انحصار بازیگران غیررسمی فرآیند تصویب به کسانی بود که به مجلس رفت‌وآمد داشتند. همان‌طور که پیش‌تر اشاره شد بازیگران غیررسمی فرآیند خط‌مشی متعدّدند و هریک می‌توانند با استفاده از روش‌های گوناگونی چون رسانه، به‌صورت مستقیم یا غیرمستقیم بر تصویب یک خط‌مشی اثر بگذارند. به نظر می‌رسد محققان آتی می‌توانند با مطالعه موردی بازیگران مرحله تصویب یک قانون خاص، بر این محدودیت غلبه کنند.

یادداشت‌ها

1. Eferemo
  2. BMSI
  3. Hermans
  4. Kapral
  5. Ontario
  6. Negotiation
  7. Convince
  8. Bargaining
  9. Brire
  10. Jebkins
  11. thyssen & walker
  12. Lasswell
  13. Fisk
  14. Andeson
  15. Michael howeltt , M.ramesh & Anthony Peal
  16. Montesquieu
  17. Abrahamian
  18. Duverger
۱۹. خانه ملت، برنامه تلویزیونی است که از صداوسیما جمهوری اسلامی ایران پخش می‌شود. این برنامه ترکیبی از گزارش از مجلس و مصاحبه با نمایندگان مجلس است.

20. MAXQUADA
21. Snowball
22. Yin
23. Lincoln & Goba

کتابنامه

- آبراهامیان، یواند (۱۳۷۶). مقالاتی در جامعه‌شناسی سیاسی ایران (سهیلا ترابی فارسانی، مترجم) تهران: شیرازه.
- الوانی، مهدی (۱۳۹۱). تصمیم‌گیری و تعیین خط‌مشی دولتی (چاپ هفدهم). تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- ای‌اچ‌تیسن، ویل؛ و ای‌واکر، وارن (۱۳۹۵). تحلیل خط‌مشی عمومی (پیشرفت‌های جدید) (چاپ اول) (حسن دانایی‌فرد و هانیه احمدی؛ مترجمان) تهران: صفار.
- جوادی‌آملی، عبدالله (۱۳۸۱). ولایت فقیه: ولایت فقاہت و عدالت. قم: اسراء.
- چیتگران، محمدصالح (۱۳۹۷). پایه‌های ضروری تشکیل‌دهنده نظام‌های دموکراسی و تضمین‌های آن. فصلنامه مطالعات حقوق عمومی، ۶(۲۱)، ۱۲۲-۱۴۸.
- خداوردی، حسن (۱۳۸۷). متدلوژی پژوهش کیفی. فصلنامه ره‌آورد سیاسی، ۴(۱۳)، ۲۷-۴۴.
- خمینی موسوی، سیدروح‌الله (۱۳۸۹)، صحیفه امام خمینی (ره). قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- دانش‌فرد، کرم‌الله (۱۳۹۵). فرآیند خط‌مشی‌گذاری عمومی (چاپ دوم). تهران: صفار.
- دانایی‌فرد، حسن (۱۳۹۵). گفتارهای جدید در خط‌مشی‌گذاری عمومی. تهران: دانشگاه امام صادق علیه السلام.
- ربیعی، محمدرضا؛ و گیوریان، حسن (۱۳۸۴). نقش گروه‌های ذی‌نفع (فشار) و احزاب در خط‌مشی‌گذاری عمومی. فصلنامه علوم اجتماعی دانشگاه آزاد نخلخال، ۱(۴)، ۵۸-۸۳.
- رضایی، رامین (۱۳۹۲). مکانیسم تأثیرگذاری رسانه‌ها بر فرآیند دستور کارسازی در جریان خط‌مشی‌گذاری عمومی. فصلنامه رسالت مدیریت دولتی، ۴(۱۱ و ۱۲)، ۳۹-۵۵.
- ساروخانی، باقر (۱۳۹۳). روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی (جلد اول و دوم) (چاپ هجدهم). تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

سالمی قمصری، مرتضی (۱۳۸۶). *موانع فرهنگی تحزب در ایران (دوره اول تحزب)* (۱۳۰۴-
۱۲۸۸ ه.ش). <https://civilica.com/doc/684165>.

سبزه‌ای، محمدتقی (۱۳۸۹). تحلیل جامعه‌شناختی توسعه جامعه مدنی در ایران تحلیل مقایسه‌ای دوره مشروطه با دوره انقلاب اسلامی. *فصلنامه مطالعات اجتماعی ایران*، ۴(۱۴)، ۵۸-۶۹. شکیبامقدم، محمد (۱۳۹۱). *مدیریت سازمان‌های محلی و شهرداری‌ها* (چاپ چهارم). تهران: میر.

صمدی، سیده‌مژگان (۱۳۹۵). تحلیل کارکردهای رسانه‌های جمعی در فرآیند خط‌مشی‌گذاری ایران (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه تهران، تهران، ایران. ضیغمی، رضا؛ باقری‌تسامی، معصومه؛ حق‌دوست، سیده‌فاطمه؛ و باورنیک، منصوره (۱۳۸۷). *روش‌شناسی کیفی. فصلنامه پرستاری ایران*، ۲۱(۵۳)، ۴۱-۵۲.

عباسی‌سرمد، مهدی؛ و رهبرقاضی، محمودرضا (۱۳۹۵). بررسی جامعه‌شناختی دموکراسی در نظام‌های مردم‌سالار دینی و مردم‌سالاری‌های سکولار. *فصلنامه مطالعات راهبردی بسیج*، ۱۲(۴۷)، ۵-۳۱.

فیسک، جان (۱۳۸۶). *درآمدی بر مطالعات ارتباطی (مهدی غبرایی، مترجم)*. تهران: دفتر مطالعات و توسعه رسانه‌ها.

قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران.

قاسمی، میثم (۱۳۸۸). *بررسی کانون‌های تفکر در خط‌مشی‌گذاری عمومی در ایران* (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). پردیس فارابی دانشگاه تهران، تهران، ایران.

قلی‌پور، رحمت‌الله (۱۳۹۶). *تصمیم‌گیری سازمانی و خط‌مشی‌گذاری عمومی* (چاپ هفتم). تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).

گلداری، زهرا (۱۳۹۶). *طراحی مدل درگیرسازی ذینفعان در خط‌مشی‌گذاری عمومی* (مورد مطالعه صنعت نفت ایران) (رساله دکتری). پردیس البرز دانشگاه تهران، البرز، ایران.

مؤمنی‌راد، اکبر؛ علی‌آبادی، خدیجه؛ فردانش، هاشم؛ مزینی، ناصر (۱۳۹۲). تحلیل محتوای کیفی در آیین پژوهش: ماهیت، مراحل و اعتبار نتایج. *فصلنامه علوم تربیتی و اندازه‌گیری تربیتی*، ۴(۱۴)، ۱۸۷-۲۲۲.

منتسکیو، شارل دو (۱۳۴۹). *روح‌التوانین* (چاپ ششم) (علی‌اکبر مهدی، مترجم). تهران: امیرکبیر.
نادری‌فر، مهین؛ گلی، حمیده؛ و قلجایی، فرشته (۱۳۹۶). گلوله برفی، روشی هدفمند در
نمونه‌گیری تحقیقات کیفی. *فصلنامه مرکز مطالعات و توسعه آموزش پزشکی*، ۱۴(۵۵)،
۱۷۱-۱۷۹.

نجفی، موسی؛ و یوسفی، بتول (۱۳۹۷). نسبت نظام مردم‌سالاری دینی با تمدن غرب (تمدن
موجود) و تمدن مهدوی (تمدن موعود). *فصلنامه جستارهای سیاسی معاصر*، ۳(۹)، ۱-
۱۹.

هاولت، مایکل؛ رامش، ام؛ و پرل، آنتونی (۱۳۹۵). *مطالعه خط‌مشی عمومی چرخه‌های خط‌مشی*
و زیر نظام‌های خط‌مشی (چاپ دوم) (عباس منوریان و ابراهیم گلشن؛ مترجمان). تهران:
مؤسسه کتاب مهربان نشر.

- Anderson, J. E. (2014). *Public Policy Making*. 8nd. edition. Shicago.
- Aminuzzaman, S. M. (2010). Environment Policy of Bangladesh: A Case Study of an Ambitious Policy with Implementation Snag. In *South Asia Climate Change Forum, Organized by Monash Sustainability Institute, Monash University, Australia*, Vol. 59, 1-18.
- Bryman, A. (2016). *Social Research Methods*. Oxford University Press.
- Eferemo, O., F., (2016). *Actors and Roles in Decision-Making Process*, Summer School, July 18th-22th.
- Hermans, L. M. (2011). An Approach to Support Learning from International Experience with Water Policy. *Water Resources Management*, 25(1), 373-393.
- Jenkins-Smith, H. C., & Sabatier, P. A. (1994). Evaluating the Advocacy Coalition Framework. *Journal of Public Policy*, 175-203.
- Kapral, O. (2013). Analysis of Actors and Discourse in the Amendment of Ontario's Regulated Health Professions Act, 1991, to Support
- Maurer, T. A., Christian, K. V., Kerschmann, R. L., Berzin, B., Palefsky, J. M., Payne, D., & Berger, T. G. (1997). Cutaneous Squamous Cell Carcinoma in Human Immunodeficiency Virus-Infected Patients: a Study of Epidemiologic Risk Factors, Human Papillomavirus, and p53 Expression. *Archives of Dermatology*, 133(5), 577-583.
- Paul, A., S., (1998). The advocacy coalition framework: revisions and relevance for Europe, *Journal of European Public Policy*. 5:1, 98-130. DOI: 10.1080/13501768880000051
- Popoola, O. O. (2016). Actors in Decision Making and Policy Process. *Global Journal of Interdisciplinary Social Sciences*, 5(1), 47-51.

- Sabatier, P. A. (1998). The Advocacy Coalition Framework: Revisions and Relevance for Europe. *Journal of European Public Policy*, 5(1), 98-130.
- Soroka, S., Wlezien, C., Courtney, J. C., & Smith, D. E. (2010). Public Opinion and Public Policy. *The Oxford Handbook of Canadian Politics*, 263-280.
- Tantivess, S., & Walt, G. (2008). The Role of State and Non-State Actors in the Policy Process: the Contribution of Policy Networks to the Scale-up of Antiretroviral Therapy in Thailand. *Health Policy and Planning*, 23(5), 328-338.
- Yin, R. K. (2009). Case Study Research: Design and methods 4th edition. In *United States: Library of Congress Cataloguing-in-Publication Data*.
- <http://www.pajooh.net>
<http://www.rc.majlis.ir>
<http://www.isfahan.irib.ir>